

Cuprins

<i>Lista tabelelor și figurilor</i>	6
<i>Prefață la ediția românească</i>	9
1. Introducere.....	13

PARTEA ÎNTÂI: 1700-1829

2. Politică și schimbare socială.....	29
3. Imagini și proiecții publice.....	41
4. Scrisul și știința de carte.....	53
5. Educația și sfera publică.....	59
6. Tipărițile și producția de carte.....	67
7. Literatură, națiune, Europa.....	95

PARTEA A DOUA: 1829-1848

8. „Marea familie europeană”.....	109
9. Educația, partea I: Țara Românească.....	113
10. Educația, partea a II-a: Moldova.....	123
11. Cărțile, tiparul.....	128
12. Presa periodică, 1829-1848.....	138
13. România, literatură, națiune.....	143
14. Revoluția.....	149

PARTEA A TREIA: 1848-1890

15. Educația.....	157
16. Activitatea tipografică și editorială.....	175
17. Presa periodică.....	185
18. Literatură, societate, națiune: polemica Maiorescu-Gherea.....	193
19. Concluzii.....	210
<i>Bibliografie</i>	215
<i>Mulțumiri</i>	253
<i>Indice</i>	255

În ambele Principate, monopolurile aveau să fie puse la încercare la sfârșitul anilor 1830. În Moldova, tânărul boier Mihail Kogălniceanu, întorcându-se de la studii superioare făcute în Berlin și Franța, în compania fiilor domnitorului Sturdza, căuta să obțină acordul guvernului pentru o a doua tipografie. Propunerea sa era ca statul să cumpere utilajele, iar el să tipărească la prețuri mai mici decât cele pe care le practica Asachi. Acesta din urmă s-a opus vehement posibilei încălcări a drepturilor sale și a obținut sprijinul mitropolitului. Chemat să ia o hotărâre, Divanul a dispus ca Mihail Kogălniceanu să aibă permisiunea de a închiria tipografia mitropolitană și să primească diverse contracte de publicare oficiale, cel mai important fiind editarea publicației *Psalmii sârbești* (1839-1846), de care înainte se ocupase Asachi. Activitatea de tipograf a lui Kogălniceanu a avut rezultate bogate pentru cultura română: el a scos primele ediții tipărite ale cronicilor vechi ale Moldovei, numeroase reviste literare și istorice novatoare, traduceri din literatura rusă, franceză și spaniolă, ba chiar și prima carte de gătit românească. Ascensiunea sa este semnificativă. Deși reprezenta o provocare pentru cercurile conducătoare (și a fost frecvent victima cenzurii), a reușit să pătrundă pe piață în două moduri. Mai întâi, a cerut sprijinul statului; apoi, a preluat resursele și misiunea autorităților mitropolitane ortodoxe (Zane, 1980: 437-446; Simonescu, 1957). Nu a fost singurul contract pe care Kogălniceanu l-a cerut. Mai târziu, s-a oferit cu succes să administreze serviciul de curierat al Moldovei (Stan, 1994-1995).

În Țara Românească, „pluralizarea” tiparului s-a produs într-un mod ușor diferit, dar rezultatele au fost similare. De data aceasta, personajul principal era un oficial al guvernului, și nu un tânăr ambițios care nu vedea cu ochi buni monopolul lui Heliade asupra producției de literatură. Eforia Școlilor Naționale, condusă de Petriche Poenaru, dăduse de ceva vreme semne de nemulțumire față de Heliade în anii 1830, parțial ca o consecință a intrigilor politice și a rivalității, dar și din pricina pretinsului său abuz de privilegii. Heliade „cerea ca avans sume mari de bani și apoi nu-și ducea treaba până la capăt”; pentru un timp chiar, statul a revenit la tipărirea manualelor școlare de către Biserica Ortodoxă⁴. Dar, în 1837, la Colegiul Sf. Sava a fost înființată o tipografie nouă, finanțată de stat și achiziționată de la prestigioasa firmă pariziană Alphonse Didot la prețul de peste 2.000 de galbeni. Astfel, principiul monopolului de stat a fost încălcat nu doar de persoane particulare, ci și de grupuri nemulțumite făcând parte chiar din administrație. Această tipografie avea să funcționeze până în jurul anului 1860, când a fuzionat cu tipografia mitropolitană pentru a forma prima tipografie de stat românească (*Ist. Univ. București*, 1977: 122ff). Între timp, aceasta din urmă intrase într-o perioadă de inactivitate mai lungă decât oricare dintre cele prin care trecuse din secolul al XVII-lea: din 1836 și până în 1851 n-a tipărit nici măcar o singură carte (Bulat, 1972).

În anii 1840, în București, un oraș mai mare decât Iașul și un centru comercial mai dinamic, au început să lucreze tot mai mulți tipografi. La 1848 existau cel puțin

șapte. Bucureștiul, și nu Buda era acum centrul de greutate al activității editoriale românești: în 1837, într-un gest semnificativ, până și tipograful român de la tipografia Universității Buda, Zaharia Carcalechi, a renunțat la postul său de acolo, a trecut Carpații și a intrat în afaceri în capitala Țării Românești (pentru mutarea intelectuală spre Principate în general, vezi Cornea, 1972: 477).

Totuși, rolul și profesia de tipograf au continuat să fie bine păzite. Mulți dintre ei – Asachi și Kogălniceanu în Iași, Heliade, C.A. Rosetti, Anton Pann și Zaharia Carcalechi în București – erau și scriitori, editori de ziare, profesori și funcționari publici, deși proveneau din medii sociale foarte diferite. Ceilalți erau practic cu toții străini: Iosif Copainig, Ferdinand Ohm, frații Hristidi, Iosif Romanov, Frederic Walbaum, Enric Winterhalter în București; frații Fourreau, profesorul Kemminger și o tipografie evreiască în Iași (Antonovici și Crețu, 1910). Chiar și după această dată, grupările politice și literare care voiau să lanseze un ziar sau să publice cărți aveau tendința de a-și achiziționa propria tipografie, rămânând suspicioase când era vorba să-și încredințeze munca pe mâini străine.

În perioada de după 1830, noi forme de expresie au început să vadă sistematic lumina tiparului. Apăreau acum numeroase cărți de poezie, în special în Țara Românească. Unii dintre poeți căutau să ridice în slăvi protectoratul rusesc: Gheorghe Asachi, de exemplu, compusese deja o odă închinată țarului Alexandru cu ocazia vizitei sale în Basarabia în 1817; iar într-o compoziție dedicată sărbătorii Anului Nou în 1830 a comparat eforturile civilizatoare ale rușilor cu cele ale poezilor clasici ale căror compoziții melodioase aveau puterea de a îmblânzi fiarele sălbatice. În Țara Românească, marele boier Luncu Văcărescu (1794-1863) a publicat un „marș românesc” dedicat oastei recent reînființate și și-a exprimat recunoștința față de ruși pentru că au permis să se întâmple acest lucru. Protejatul său, Heliade, a publicat și el o „Oadă pentru campania rusească de la 1829”. Scrierea de versuri măgulitoare închinată celor care dețineau poziții de influență era o obișnuință a vremii⁵. Examenle publice, ceremoniile de la curte și evenimentele ritualice similare ofereau ocazii pentru citirea de versuri. Unii preamăreau neamul (moldovenesc sau rumânesc) prin evocarea unor ruine istorice sau a unor peisaje ori a faptelor vitejești ale eroilor naționali. Modele principale erau Pușkin, Schiller, Byron, Lamartine și Scott, însă autorii apelau și la scriitori mai vechi, precum Voltaire. *La Henriade*, epopeea acestuia din urmă, a fost sursa de inspirație pentru *Aprodul Purice* de Constantin Negruzzi (1837) și pentru *Mibaida* lui Heliade (1845), care preamăreau un slujitor al domnului Moldovei Ștefan cel Mare și, respectiv, pe Mihai Viteazul al Țării Românești. În general, panteonurile de eroi din Moldova și Țara Românească au rămas separate până în anii 1860⁶.

Alți scriitori au căutat să obțină efectul contrar, iar tradiția mai veche a poeziei satirice nepublicate a continuat în forme mai subtile, precum adaptări după fabulele lui La Fontaine, care puteau fi interpretate în cheie locală. Astfel, fabula *Lebăda și puil corbului* a lui Alexandrescu a fost scrisă ca o satiră la adresa consulului rus

la București (Alexandrescu, 1972, 1: 142-144; versiunea în limba engleză în Stanley, 1856: 205). Există – mai ales în București – și o rețea vastă de poezie clandestină, satirică și vulgară, care s-a menținut și după abolirea formală a cenzurii în 1862⁷. Un caz notabil e *Măceșul și florile de Heliade* Rădulescu, care a circulat în 1844 în București pe foi tipărite, ridiculizând oferta de concesionare minieră făcută de guvern inginerului rus Trandafilov (Heliade Rădulescu, 1939-1943, 1: 134-139). După cum nota la acea vreme tânărul scriitor Nicolae Bălcescu, „nici nu-ți poți imagina ce senzație a făcut. În trei zile abia de mai găseai om în București care să nu aibă o copie. Pentru cineva care cunoaște cazul și cursul dezbaterilor de la Cameră, e o operă de artă” (scrisoare către Ion Ghica, 7 martie 1844, în Bălcescu, *Opere*, 4: 49)⁸.

Totuși, în domeniul precum gândirea politică, dezvoltarea de arene publice pentru dezbateri a fost mult mai slabă. În presa din Țara Românească, unul dintre primele articole publicate a fost un scurt tratat de „științe politice”, dar lucrarea nu era prea originală⁹. Autorul său, Simion Marcovici, a scris și primul tratat de retorică ce avea să fie publicat în Principate, aducând mai multe exemple legate de această artă din discursurile contelui Kiseleff decât din orice alt autor¹⁰. Majoritatea documentelor ce vehiculau idei politice – scrise în împrejurări specifice, în scopuri urgente și, din nou, de către elita implicată – se limitau la sfere ale diplomației sau la mici grupări confederative și au rămas nepublicate. Numărul de lucrări publicate pe teme politice a ajuns să rivalizeze cu numărul de documente și memorandumuri distribuite în cercuri restrânse numai după Unirea Principatelor din 1859 (vezi analiza cantitativă a lui Georgescu, 1987: 27-28).

Istoriografia era în aceeași situație. Înainte de anii 1840, cele mai ilustre cronici ale secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea erau cunoscute numai în manuscris. Știm de existența a 46 de copii românești în manuscris după lucrarea lui Miron Costin *Letopiseșul Țării Moldovei*. Este un număr mare în comparație cu cele patru copii care s-au păstrat din *Istoria Țării Românești* a lui Constantin Cantacuzino sau cu cele două din *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlabilor* de Dimitrie Cantemir (Pippidi, 1981: 706). Cele mai amănunțite lucrări au fost publicate în greacă¹¹, deși trebuie să ne amintim că numeroase relatări ale autorilor străini, cu toate greșelile lor, se bazau, cel puțin parțial, pe surse scrise interne. Câteva lucrări de istoriografie românească au fost publicate mai devreme în străinătate, în traducere¹², iar versiunea românească a lucrării *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir a apărut la mănăstirea Neamț în 1825. Dar lucrări de istorie tipărite în limba română au început să apară în Moldova și Țara Românească abia în anii 1830 și 1840.

Cea mai modernă și mai influentă sinteză, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie, et des Valaques transdanubiens* (Berlin, 1837) de Mihail Kogălniceanu, a fost publicată în afara granițelor într-o limbă străină. Kogălniceanu studiasc în Franța și Germania împreună cu fiii domnitorului Mihail Sturdza (al cărui protejat era), iar lucrarea sa a fost scrisă la sugestia vărului domnitorului, Alexandru Sturdza

(1791-1854), consilier în Ministerul de Externe rus, care a contribuit la pregătirea lui Kogălniceanu. În prefață, lucrarea lauda protectoratul rusesc și a fost concepută, cel puțin parțial, ca un exercițiu de propagandă. Perioada studiată se încheia cu anul 1792, iar un al doilea volum, care urma să descrie evenimente mai recente, n-a văzut niciodată lumina tiparului – fără îndoială, din motive politice. Din cele aproximativ 500 de exemplare tipărite, 80 au ajuns în Principate. Volumul nu s-a vândut bine: în 1854 încă se mai găseau destule exemplare pentru ca tipărirea unei serii noi să fie considerată inutilă de către editorul berlinez, care a repus în vânzare exemplarele rămase cu o nouă prefață. Cel puțin două traduceri în manuscris în limba română nu au fost niciodată publicate. O versiune în limba franceză a lucrării *Moldau und Wallachei. Romanische oder Wallachische Sprache und Literatur* de Kogălniceanu, publicată în *Magazin für die Literatur des Auslandes* (Berlin, 1837), a fost prezentată la Societatea Anticarilor din Odessa în 1839 (publicată în *DML*, 2: 213-224). În orice caz, concepția lui Kogălniceanu asupra istoriei românilor – atât în termeni de arie geopolitică acoperită, cât și în termeni de metodă aplicată – era de departe cea mai modernă din câte au apărut până atunci în română, iar observația recentă a unui cercetător, conform căreia ideologia istorică românească a rămas de atunci mai mult sau mai puțin aceeași, e doar o mică exagerare (Durandiu, 1995: 30-33). Oricum, e interesant cum această lucrare și altele de Kogălniceanu – printre care și unul dintre primele studii critice moderne de istorie literară românească – erau mai degrabă îndreptate, cu sprijin rusesc, spre o audiență europeană decât produse pentru piața autohtonă (despre istoria lui Kogălniceanu, vezi Zub, 1974: 314-323; ediția critică în Kogălniceanu, *Opere*, 2).

Între timp, multe proiecte tipografice de istoriografie au rămas nedeterminate. Profesorul transilvănean Florian Aaron n-a putut să finalizeze publicarea manualului său școlar de istorie în anii 1830, deși primise o subvenție de la stat pentru primele două volume. Cauza s-ar putea să fi fost opoziția lui Heliade: în 1846, acesta a denunțat cărțile lui Aaron în fața unui prelat rus aflat în vizită, spunând: „Nu sunt de acord cu ele, au fost făcute pe baza unor cărți austriece” (Bezviconi, 1947: 376; despre conflictul dintre Heliade și Aaron, vezi Murgescu, 1992). Planul lui Kogălniceanu și al lui Negruzzi de a publica o ediție în nouă volume a lucrărilor lui Dimitrie Cantemir n-a reușit să atragă abonați. Deloc surprinzător, un proiect care s-a materializat a fost traducerea lui Asachi după *Istoria Rusiei* a lui Karamzin, publicată la Iași în 1833. Propunerile editoriale din anii 1830, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, de a publica *Hronica românilor* a istoricului ardelean Gheorghe Șincai au fost amânate timp de zece ani: deși editorii se bucurau și de această dată de sprijin oficial pentru atragerea abonaților, ei n-au reușit să strângă banii sau să găsească numărul necesar de cititori (un volum a fost tipărit la Iași în 1844, dar ediția nu a fost dusă până la capăt) (Cristian, 1975: 58-59; Potra și Curticăpeanu, 1973: 84-92). În Țara Românească, oficialitățile au presat administrațiile locale să găsească abonați, dar au întâmpinat rezistență în unele regiuni,

precum în județul Muscel, unde ispravnicul a trimis o scrisoare de răspuns în care spunea că are lucruri mai importante de făcut (Potra și Curticăpeanu, 1973: 134). Până să fie tipărite, opere importante au stat ani în șir în manuscris: *Românii supt Mihai-Voievod Viteazul* de Nicolae Bălcescu, o lucrare clasică de istoriografie românească, n-a fost publicată până în 1877, la 25 de ani după moartea autorului.

Pe de altă parte, au început să apară treptat și semne ale existenței unei piețe de carte, mai ales în orașele mai mari și în special pentru traduceri din opere de ficțiune cunoscute, memorii politice, romane de dragoste sau alte lucrări din Occident. S-a estimat că în perioada 1830-1860 au fost traduse în română 615 lucrări literare, filosofice, științifice și didactice, cu alte cuvinte 10-20% din tot ce s-a publicat (Cornea, 1966: 38ff). Marea majoritate a acestor traduceri (aproape 60%) erau făcute din franceză: o situație uimitor de asemănătoare cu cea din Rusia cu 80 de ani înainte sau chiar cu cea din Spania secolului al XVIII-lea¹³. De asemenea, cele mai multe erau publicate la București, oraș al cărui rol de centru editorial creștea vizibil. Printre cei mai populari autori se numărau Dumas-tatăl, Byron, Florian, Molière, Kotzebue, Georges Sand, Voltaire și Marmontel (Velculescu și Velculescu, 1974, 1975).

Cei care au planificat aceste traduceri au făcut-o într-un mod pe cât de sistematic, pe atât de impracticabil. Heliade – al cărui anunț din 1846 prevedea traducerea a aproape 250 de lucrări de istorie, filosofie, drept, economie politică, științe naturale, arte frumoase, poezie, dramă și ficțiune, într-un ritm de 21 pe an – dorea „a da națiunii un început de *biblioteca universală*”, compusă din „cei mai remarcabili autori antici și moderni, ale căror scrieri au contribuit spre împlinirea faptei mari a civilizațiunii, spre formarea minții și inimii umane, spre perfecția omului” (Heliade, 1943, 2: 462). De fapt, însăși ideea de traducere era o traducere a unui plan lansat în Franța anilor 1830 de autorul francez Aimé Martin, așa-numitul *Panthéon littéraire*. În planul acesta bazat pe abonamente, numai 11 lucrări au văzut lumina zilei. Asemenea proiecte promovau o viziune utopică și mecanicistă în privința efectelor literaturii asupra societății¹⁴. Totuși, Heliade a reușit să câștige sprijinul domnitorului Țării Românești, al cărui nume l-a pus, în mod abil, în capul listei de abonați (Heliade, 1943, 2: 465).

Se poate spune că astfel de planuri editoriale reprezentau o forță modelatoare a ideii de literatură în sine. Efectele morale ale lucrărilor de ficțiune erau proclamate zgomotos. Se poate spune că afirmația editorilor – oricât de fantezistă – că prin intermediul unor asemenea cărți națiunea s-ar putea modela și educa pentru a se desăvârși s-a inculcat în structurile colective ale pieței. Acest rezultat a fost în parte un produs al dezvoltării subite a unui spațiu public – idealul literar era invocat în mod conștient ca „începând” în anii 1820, iar întreprinzătorii se prezentau în mod explicit ca fondatori, ca pionieri. O strategie comună a criticilor literari și a publiciștilor era aceea de a declara că ei erau întemeietorii unei noi tradiții. „De vreo douăzeci de ani începuse să se auză în toată România vorba

literatură”, scria Heliade în 1845, dar credea că aceasta „era încă în fașe” (Heliade, 1943, 2: 452, 461; Barițiu a folosit aceeași metaforă: vezi Teodor, 1963: 87). După mai bine de 20 de ani, criticul Titu Maiorescu susținea că „societatea română, pe la 1820, începu a se trezi din letargia ei”, dar, criticând eforturile predecesorilor săi, credea că numai contemporanii săi puteau să vadă cum se dezvoltă „o literatură încă jună și, în parte, încă nerecunoscută, dar care, prin spiritul ei sigur și solid, ne dă primul element de speranță legitimă pentru viitor”¹⁵. O asemenea perspectivă, asupra căreia se insista obsesiv, dar care era adevărată totodată, a făcut ca importul de lucrări occidentale să fie văzut ca un imbold unic spre dezvoltare culturală și desăvârșire și ca aceia care le aduceau să pozeze în fondatorii morali sau inițiatorii spiritului național.

Dar, la fața locului, influențele franceze care erau absorbite puteau fi mult mai vechi. În Câmpulung, în Țara Românească, *Sermons* de Massillon, lucrare clasică franceză datând de la începutul secolului al XVIII-lea și tradusă în română în 1846, le-a fost dată elevilor la recomandarea Eforiei, dar profesorul s-a plâns că „un astfel de stil și asemenea idei înalte” erau prea dificile pentru copiii cu o „judecată limitată” și că părinții se împotrăviseră (Pârnuță, Radu și Lupu, 1968: 83).

Totuși, alte traduceri erau mai lumești în conținut și mai modeste ca pretenții. Printre titlurile traduse în anii 1830 și 1840 se numără *Logodnica braziliană* de Mistress Norton, *Nu trebuie a se juca cu focul* de Marville, *Amorul la locul oșandei*, *Omarătorul de inimi*, *Răzbunare spaniolăscă*, *Pantofii celui nobil și amoretzat căpitan Spacamonte*, *Căsătoritul care voește să joace o rolă de june* (Cornea, 1974: 157-165). Cercetătoarea Ioana Drăgan (2001: 71-76) estima că 29 de astfel de ficțiuni „paraliterare” au apărut sub formă de cărți în perioada 1831-1850, în comparație cu 17 lucrări literare „autentice”, dintre care numai una era scrisă de un român (*Elvira sau amorul fără de sfârșit* de Dimitrie Bolintineanu, 1845) și avea ca decor Spania. Deși nu trebuie să confundăm această statistică cu nivelul mediu al întregului public românesc – tot mai mulți oameni știau deja franceza și nu aveau nevoie de traducere ca să acceseze astfel de lucrări –, ea ne arată cu siguranță că editorii erau la fel de interesați de dezvoltarea unei piețe comerciale ca și de asigurarea iluminării și salvării prin literatură. Și mai arată că tipăriturile importate și traduse erau o amenințare reală pentru cei precum Kogălniceanu și Heliade, care afișau semnele unei gândiri editoriale comerciale. Și, deși ar fi tentant (și nu într-un totuși o nerozie) să invocăm aceste condiții de piață ca o explicație causală pentru faptul că ei au îmbrățișat în jurul anului 1840 o ideologie literară naționalistă, ar trebui să ne amintim și că naționaliștii au consimțit la crearea acestor condiții de piață: erau în același timp importatori de literatură străină și creatori de tradiții naționale. Întrețineau simultan cele două extreme ale iluziei literare: pe cei care doreau să știe totul și pe cei care nu doreau să știe nimic.